

МИКОЛА ГОГОЛЬ: «ПО МОЇЙ СМЕРТІ ЯК СХОЧЕТЕ, ТАК І РОЗПОРЯДЖАЙТЕСЯ»

У березні цього року (за старим стилем – 21 лютого) виповнилося 170 років з часу смерті Миколи Гоголя. Володимир Мельниченко розповідає про важливі епізоди останніх двох місяців життя геніального письменника – січня і лютого 1852 року.

«Я маю намір почастивати вас двома-трьома наспівами нашої Малоросії»

Володимир Мельниченко
доктор істор. наук,
лауреат
Національної премії України
імені Тараса Шевченка,
м. Київ

Дев'ятого січня 1852 року Микола Гоголь прийшов на бенедикт *Михайла Щепкіна*, котрого *Тарас Шевченко* називав «*цирим другом*», до Великого театру. На той час артист уперше виконував роль Богатирьова у комедії *Ф. Росточина* «Вести, или Убитый – живой» та роль Гарріка у комедії німецького автора *А. Еленилегера* «Гаррик во Франции». Вперше йшли також комедії «Беда от сердца и горе от ума» та «Письмо без адреса». Наступного дня скульптор *Микола Рамазанов* (до речі, знайомий Т. Шевченка) писав художнику *Олександрову*, автору картини «Явлення Христа народу»: «*Нижеподписавшийся находится в Белокаменной и на днях встретился в бенедикт Щепкина в Большом театре с Н.В. Гоголем*». Про самого Гоголя Рамазанов зауважив: «*Николай Васильевич здрав, но крайне задумчив и скучен...*» Отже, того вечора друг Щепкін не зумів розвеселити Гоголя...

Щодо Шевченкового друга *Осипа Бодяньського*, то він зустрівся з Гоголем за дев'ять днів до Масляної, тобто 25 січня 1852 року, і менше ніж за місяць до його смерті. Це була одна з останніх зустрічей із письменником, який іще напружено працював. *Стенан Шевирьов*, з яким Шевченко познайомився в Москві 25 березня 1858 року, писав, що «*за тиждень до Масляної Гоголь здавався зовсім здоровим і бадьорим*». За свідченням Шевирьова, він його бачив таким аж 31 січня, але докладно про їхню зустріч не розповів. Мабуть, саме тому *Вікентій Вересаєв*, який видав систематичний збір свідчень сучасників про Гоголя, помістив спогади Бодяньського останніми перед свідченнями в розділі «Болезнь и смерть». (Зверніть увагу, скільки у Шевченка та Гоголя було спільних знайомих і друзів, а згадано лише небагато).

Гоголь того дня був повен енергії. Бодяньський застав його за вкритим зеленим сукном столом, який стояв майже посеред кімнати. Зазвичай Гоголь за тим столом і працював. Тут були папери і коректурні аркуші. «*Що це ви робите, Миколо Васильовичу?*» – запитав Осип Максимович, зірко помітивши, що перед Гоголем лежав чистий папір і загострене перо, а ще одне стирчало з каламаря. «*Та ось усе мазюкаю своє та проглядаю начисто коректуру своїх творів, котрі тепер видаю наново*».

Зауважу, що спогади Бодяньського вирізняються ретельністю й точністю. Скажімо, лікар *Олексій Тарасенков* підтверджував: «*В это время он перепечатывал прежние сочинения под собственным своим наблюдением, исправлял их, кое-что вставлял и сам держал корректуру*». *Михайло Погодін* також свідчив: «*А за місяць (до смерті. – В.М.) он был, по-видимому, здоров, принимал ещё живое участие в издании своих сочинений, которые печатались в трёх типографиях, занимался корректурами, заботился об исправлениях в слог, просил замечаний*».

Звернімо увагу на те, що Гоголь професійно робив коректуру своїх творів. У записній книжці *Віри Аксакової* є розповідь про те, як Гоголь 3 лютого 1852 року запропонував їй самостійно робити коректуру батькових творів:

«– Вы бы сами держали корректуру, – сказал он.

– Не умею.

– Да это вовсе нетрудно, стоит только выучиться этим знакам, я вам сейчас покажу, дайте мне какую-нибудь книгу».

Я подала ему «Москвитянин»; он достал свою карманную книжку, вынул оттуда карандаш, развернул журнал и показал примерно несколько знаков...»

Ф. Моллер. Портрет М. Гоголя

Розмова Бодянського з Гоголем тривала:

– «Чи все буде видано?» – «Ну, ні: дещо зі своїх юних творів випущу». – «Що ж саме?» – «Та “Вечера”». Бодянського ніби блискавка вдарила: «Як?! – вигукнув він, схопившись зі стільця. – Ви наважитесь зазіхнути на один із найперших своїх творів?!» – «У ньому багато недовершеного, – спокійно відповів Гоголь. – А мені б хотілося дати публіці таке зібрання своїх творів, яким я сам був натепер найбільше задоволений. А опісля, хто хоче, може з них, тобто “Вечеров”, скласти ще один томик». Бодянський усім своїм єством виявив цілковиту незгоду. Він гарячково доводив, що ще не час розглядати Гоголя як небіжчика для російської літератури, що публіка жадає мати все, що він написав (і саме в хронологічному порядку), з рук самого автора. Здавалося, говорив цілком переконливо. Та Гоголь на все це відповів, як відрівав: «По мойй смерті як схочете, так і розпоряджайтеся». Гоголів біограф **Ігор Золотуський** пише: «Всі пам’ятають, що Гоголь цими днями особливо багато говорив про смерть, страшився її, і це наблизило фатальну розв’язку».

Слово «смерть» якось несподівано перевело розмову на **Василя Жуковського**, який, як відомо, взяв участь у викупі Шевченка з кріпацтва. Гоголь задумався на кілька хвилин і раптом сказав: «Справді, марудно, як подивився на цей світ. Знаєте? Жуковський пише мені, що він осліп». – «Як?! – знову вигукнув вражений Бодянський. – Сліпий пише до вас, що він осліп?» – «Так, але німці примудрилися влаштувати йому якусь штуковину». Бачачи, що Бодянський не йме віри, Гоголь гукнув українською свого слугу: «Семене! Ходи сюди». Він звелів йому піднятися до графа Олександра Толстого, в якого Микола Васильович і мешкав, й запитати про лист Жуковського. Та графа не було дома. – «Ну, та я вам опісля лист привезу й покажу». – «Коли це буде й чи буде», – похмуро подумав нишком Бодянський. Але ми маємо змогу заглянути у той лист.

Жуковський дослівно писав таке: «Я более 6 месяцев болел глазами... Много писать к тебе не могу, да и не о чём: слепота не обильная материя для переписки». Про «німецьку штуковину» в листі не згадувалося, а сам Гоголь тиждень потому (після зустрічі з Бодянським) послав Жуковському мудрований рецепт лікування сліпоти: «Надобно нюхать или пополам с табаком, или просто один высушенный лист известного нам коренеплодного растения, земляной груши». Втім, Жуковський помер у квітні 1852 року.

Та повернімося до Гоголя, який уже повідомляв Бодянського: «Ви знаете, я розпорядився без вашого відомі і наступної неділі (27 січня. – В.М.) маю намір почастивати вас двома-трьома наспівами нашої Малоросії, котрі **Надія Сергіївна** (молодша донька Сергія Аксакова, з якою був знайомий Шевченко, згадував про неї в Щоденнику. – В.М.) дуже мило поклала на ноти з мого незугарного співу; до того ж, посмакуємо й давніми нашими піснями. Чи будете ви вільні ввечері?» – «Ну, не зовсім», – як завжди, непевно відповів Осип Максимович. – «Воля ваша, а я вже розпорядився, і ми зберемося у Ольги Семенівни (Коселевої. – В.М.) десь о сьомій; а втім, для більшої вірогідності, ви мене зачекайте: я сам до вас під’їду, і ми разом рушимо на Поварську».

Це – останнє свідчення про Гоголеве захоплення українськими народними піснями. Воно пов’язане з його власним нагадуванням про недалеку смерть і датується часом, що справді лише кількома тижнями відділяв його від смерті. У цьому випадку звернення Миколи Васильовича до українських пісень стало винятковим засобом повернути душевну рівновагу. Нагадаю, що Гоголів друг, критик і літературознавець **Павло Анненков** зробив важливе спостереження ще стосовно перебування Гоголя в Петербурзі: «Страстная любовь к песням, думам, умершему прошлому Малороссии... составляло в нём истинное охранительное начало...»

Не випадково в радянському виданні книги «Гоголь в воспоминаниях современников» (1952) цей мудрий висновок очевидця було опубліковано з такою приміткою: «Це твердження Анненкова хибне. Інтерес до героїчної історії України та до народної поезії відображав не “охранительное начало” в Гоголеві, а його глибокий демократизм і народність». Здається, не треба інших засторог, які б так однозначно підтверджували саме думку Анненкова.

Окремо наголошу також слова **Сергія Аксакова**, який, коментуючи лист Гоголя до нього з Відня від 7 липня 1840 року з проханням вислати йому видання малоросійських пісень **Михайла Максимовича**, написав: «Здесь видно, как дороги были ему родные малороссийские песни. Даже третье издание Максимовича почти одних и тех же песен просит он Константина (старший сын Аксакова. – В.М.) привезть ему в Рим. Итак, очень ошибочно это мнение, что будто Гоголь только в последние два года своей жизни вновь обратился к своей прекрасной родине и к её прелестным песням» (виділено мною. – В.М.). Мудре застереження великого Гоголевого друга нині практично не згадується, а його треба пам’ятати повсякчас.

Інша річ, що гласно висловити свою любов до Малоросії Гоголь міг далеко не завжди, передусім у Москві. Рідко випадала можливість, коли Гоголь був, говорячи словами видатного гоголезнавця **Юрія Барабаша**, «вільним від будь-яких сторонніх міркувань і міг дозволити собі бути, а не вдаватися».

«Ближче до батьківщини небесної»

В останніх рядках московської сторінки біографії Миколи Гоголя вимагає справді нового прочитання його щире захоплення вечорами з українськими піснями. Вже стало традицією, що російські гоголезнавці не надають цьому сюжету належної уваги, не акцентують його тісний зв'язок із намаганнями Гоголя вибратися з духовної кризи, що вкоротила йому віку. Ті вечори були не лише приємним проведенням часу, коли Гоголь відчував себе розкуто й комфортно, вони важили для нього незмірно більше. В останні роки й місяці життя рідні пісні залишилися для Миколи Васильовича мало не єдиною духовною ниткою, що пов'язувала його з Україною, «соломинкою», за яку він хотів ухопитися (Докладно див.: В. Мельниченко. Гоголівська Москва. Москва: ОЛМА Медіа Групп, 2011. 832 с.; Його ж.: Микола Гоголь у Москві. Київ: Либідь, 2013. 544 с.).

«Пісні для Малоросії – все», – написав Гоголь у молодості, й великий українець відчув це на собі буквально. Рідні пісні справді стали для Гоголя в Москві цілющим джерелом короткого душевного спокою, проте самі по собі не могли подолати духовну кризу письменника та врятувати йому життя.

На мою думку, життя Гоголя, напевне, було б довшим, коли б восени 1851 року він поїхав із Москви, як і збирався, в Україну. Проте Микола Васильович, за словами гоголезнавця **Юрія Манна**, «на подив його московських друзів, повернувся додому». З дороги вперше збився непосидючий Гоголь, який 5 травня 1846 року написав Сергію Аксакову з Риму: «Езда, как вы знаете, моё всегдашнее средство, а потому и теперь, как я ни хил и болезнен, но надеюсь на дорогу и на Бога и прошу у Него быть в дороге, как дома, то есть как у Него Самого, в покойные минуты души, дабы быть в силах и возможности что-нибудь произвести». Мабуть, не випадково, що «вперше в своєму житті, повернувши з дороги» (**Ігор Золотуський**) Гоголь у Москві кинувся саме до земляка і друга Бодяньського, а той із властивою йому прямолинійністю запитав: «Зачем он воротился?» Питання стало пророчим. Восени 1851 року Микола Васильович волав до матері у Василівку: «Рад бы лететь к вам, со страхом думаю о зиме». Московська зима, якої боявся Гоголь, справді принесла спалення другого тому «Мертвых душ» і смерть генія.

Занурення в українську духовність було справжнім оберегом письменника протягом останніх років і місяців його життя. Біда в тому, що він уже давно втратив системний, повнокровний зв'язок із життєдайним українським джерелом його геніальної російськомовної творчості, а намагання вхопитися лише за «соломинку» української пісні його вже не врятувало. «Все було непостійним у Гоголя, все було нестійким, хитлявим, тремтливим... Не було за кого вхопитися, не було до кого притиснутися, як притискався він у дитинстві до матері» (**Ігор Золотуський**)

Призначеного дня (а то була неділя, 27 січня) Бодяньський чекав, як і домовлялися, на Гоголя до сьомої години вечора. Нарешті, він подумав, що Микола Васильович забув про свою обіцянку заїхати до нього, й самостійно вирушив до Кошелевих, які жили на Поварській. Там нікого не застав, бо, виявляється, померла дружина поета, філософа, публіциста **Олексія Хомякова**, і ця скорботна звістка порушила плани Гоголя провести черговий «малоросійський» вечір.

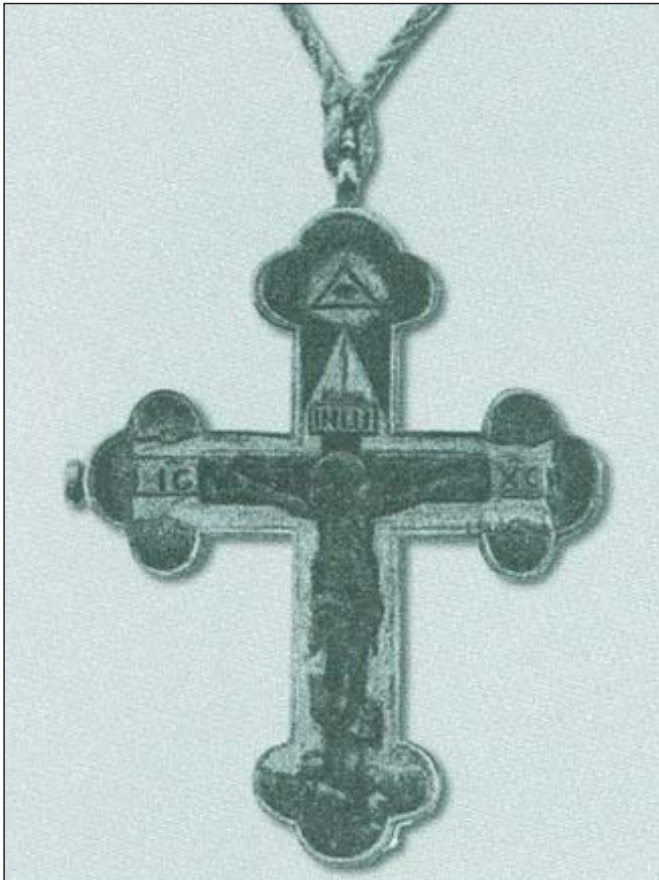

Д. Чембержі. М. Гоголь

До речі, про ту зустріч, що не відбулася, **Віра Аксакова**, старша донька Сергія Аксакова, 11 травня 1852 року повідомила Марії Іванівні, матері Гоголя: «Вы, может быть, слышали, что у нас часто певались малороссийские песни, и Николай Васильевич сам их напевал для того, чтоб класть на ноты. Желая ему сделать приятное, сестра предложила ему заняться опять малороссийскими песнями. Хомяковой сделалось получше, и мы назначили день, чтоб собраться; но Хомяковой сделалось опять хуже, и накануне назначенного дня она скончалась». Похорон **Катерини Хомякової** відбувся 29 січня. На ньому Гоголя не було. Наступного дня він відслужив за нею панахиду. **Олексій Хомяков** згадував, що ця смерть вразила Гоголя, він говорив, що для нього нібито знову померли ті, кого він любив усією душею. За свідченням Хомякова, Гоголь сказав: «Все для меня конечно!». Мемуаристи відзначали, що в смерті Катерини Хомякової Микола Васильович побачив тривожне передвістя для себе. Лікар **Олексій Тарасенков** свідчив: «Он ещё имел дух утешать овдовевшего мужа, но с этих пор сделалась приметна его склонность к уединению».

«Негарно ми зробили, негарно, недобре діло»

На початку 1852 року Михайло Щепкін зазнав тяжкої втрати – 15 січня померла його донька Фекла (Фанні). Проте Михайло Семенович особливо турбувався про Гоголя й на початку лютого (не раніше від четвертого–сьомого) на Масляній приїхав до нього та намагався вивести з апатії. Лікар **Олексій Тарасенков** писав: «Желая его развеселить, рассказал ему много смешного; и когда тот оживился, он напомнил, что у него нынче отличнейшие блины, самая лучшая икра и т. д., расписал ему обед так, что у Гоголя, как говорится, слюнки потекли. Гоголь обещался приехать»;

Натільний хрест М. Гоголя

уговорились во времени, но он приехал к Щепкину за час до обеда и, не застав его, приказал сказать, что извиняется и обедать не будет, оттого что вспомнил о прежде данном обещании обедать в другом месте. От Щепкина он возвратился домой и обедать не поехал никуда. Это, кажется, было его последнее свидание с ним. Спустя несколько дней он велел уже отказываться всем своим знакомым – и ему, т.е. Щепкину».

Є ще одна версія останньої зустрічі Щепкіна з Гоголем, записана істориком літератури **Федором Булаєвим** зі слів артиста 19 березня 1852 року, тобто невдовзі після смерті письменника: «Как-то недавно прихожу к Гоголю, – так рассказывал Щепкин. – Он сидит, пишет что-то. Кругом на столе разложены книги, все религиозного содержания.

– Неужели все это вы прочли? – спрашиваю я.

– Все это надо читать, – отвечал он.

– Зачем же надо? – говорю я. – Так много написано всего для спасения души, а ничего не сказано нового, чего не было бы в Евангелии. А я, признаюсь, думаю, что всего этого написано слишком много, запутанно.

Тут Гоголь принужденно улыбнулся, сказавши что-то вроде: «какой шутник!». А я продолжал: – Я и заповеди-то для себя сократил, всего на две: любви Бога и любви ближнего, как самого себя». Потім Щепкін розповів Гоголю, як зайшов до церкви у Воронежі, де на службі «розчулився до сліз, і сам став молитися». Тоді Гоголь схопився, обняв його і скрикнув: «Залишайтеся завжди таким!».

Таким і запам'ятався Щепкінові його друг Гоголь.

Нагадаю, чим закінчується Книга Еклезіастова: «Підсумок усього: Бога бійся!» І ще: «А понад те, сину мій, будь обережний: складати багато книжок – не буде кінця, а багато навчатися – мука для тіла!»

Останній сплеск української душі Гоголя в Москві вилився в слова, сказані рідною мовою після спалення ним глав другого тому «Мертвых душ»: «Негарно ми зробили, негарно, недобре діло». Так сказав Майстер хлопчикові-кріпаку з рідної Василівки, який служив йому в Москві в 1848–1852 роках. Свідчення слуги **Семена**, єдиного, хто був поруч з Гоголем тієї страшної ночі, були використані **Погодіним** у публікації про смерть Гоголя вже в березні 1852 року

Проте Гоголевих передсмертних слів українською мовою практично не згадують російські гоголезнавці, за винятком **Вікентія Вересаєва**. Їх зберегла в пам'яті й передала в листі до Максимовича його добра знайома графиня, письменниця **Єлизавета Василівна Саліас де Турнемір** (уроджена **Сухово-Кобиліна**, 1815–1892). Якось на початку 1850-го, коли Михайло Максимович був у Москві, Гоголь жартома зауважив, що професор має колишню ученицю графиню Саліас, до якої Михайло Олександрович заходить, хоч куди йшов, і тому до інших не потрапляє. Письменниця добре розуміла, що саме Максимовичу – Гоголеву земляку – треба повідомити важливу деталь до хроніки останніх днів життя Гоголя. До речі, інший земляк письменника – Бодяньський – у листі до **Григорія Данилевського**, датованому 28 лютого, гірко заплакав: «Но вот беда: он в ночь, часу во втором, сжѣг все свои бумаги дотла».

«Треба ввіритися одному Богу: він вилікує...»

На початку лютого 1852 року Гоголь відповів на лист далекого одеського знайомого **Іллі Барановського**. Той скаржився на свої хвороби і звертався до письменника з проханням сказати «через кого вам Провидіння послало можливе полегшення».

За двадцять днів до смерті Гоголь розраджував Барановського: «Право, не знаю, что отвечать вам. Облегченья в моих недугах ничему другому не могу приписать, как только молитвам тех добрых людей, которые обо мне молились. Полагаю, что нужно неотступно, со слезами просить всякий день совета у Самого Христа – нельзя, чтобы Он наконец не вразумил нас. Далее сведений моих не хватает: спросите у духовника»

Та все ж у Гоголя є слова, що свідчать про його загамоване бажання дожити до «старості років». У листі до близького друга, «однокоритника» по Ніжинській гімназії **Олександра Данилевського** та його дружини, Гоголь відкрився приблизно за півроку до смерті: «По крайней мере, от всей души прошу его (Бога. – **В.М.**) и тебе и себе, чтобы на старости лет распить когда-нибудь бутылку старого вина и вспомнить всё пройденное время и благодарно признательно поблагодарить Бога за жизнь».

Хрестоматійно відомо, як лікували Гоголя. Його біограф **Ігор Золотуський** пише:

«Його лікували. Йому лили на голову холодну воду («Матушка, что они со мной делают?!»), він просив не чіпати його, мовляв, йому добре й він хоче якнайшвидше померти. Його силою роздягали, опускали у ванну, обмотували мокрими рушниками, саджали йому на ніс п'явок. Він стогнав, кликав когось та просив подати йому драбину, але це вже було у ніч напередодні смерті».

Особливо вразливими є спогади **Льва Арнольдї** (зведеного брата Гоголевої знайомої **Олександри Смирнової**) про щирі спроби двох його слуг «підняти на ноги» Гоголя.

*Как поступить чтобы
признательно, благодарно и
вечно помнить в сердце своем
полученный урок? Не страшна
История Векх обити Священ*

Одна з передсмертних записок М. Гоголя

«О, як багато робить молитва матері!»

Незадовго до смерті Гоголь довірився матері: «Мне все кажется, что здоровье мое только тогда может совершенно как следует во мне восстановиться с надлежащей свежестью, когда вы все помолитесь обо мне как следует». Останній лист Гоголя до матері був відправлений в Україну 3–4 лютого 1852 року: «Благодарю вас, бесценная моя матушка, что вы обо мне молитесь. Мне так всегда бывает сладко в те минуты, когда вы обо мне молитесь! О, как много делает молитва матери! О, как нужны нам молитвы ваши! как они нужны нам для нашего устройства внутреннего! Ваш весь, вас любящий сын Николай».

С. Якутович. М. Гоголь

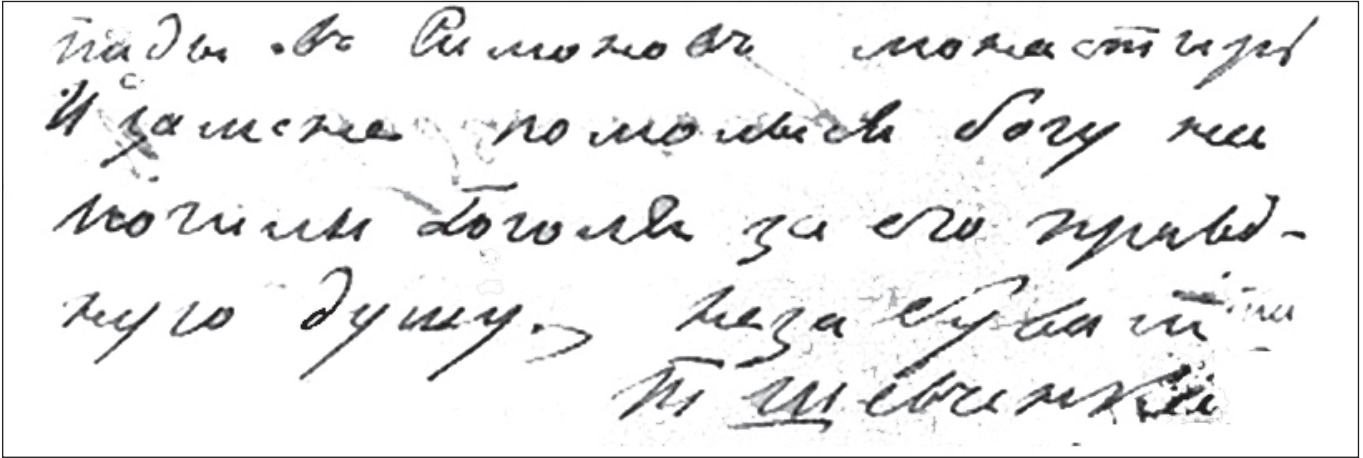
Пам'ятаєте волання гоголівського Поприщина: «Спасите меня! возьмите меня!.. Дом ли то мой синее вдали? Мать ли моя сидит перед окном? Матушка, спаси твоего бедного сына!»?

Згадаймо і звертання **Василя Стуса** до матері:

**Возвелич мене, мамо. А я ж бо тебе возвеличу
тьмьним болем своїм і любов'ю, тугою, як смерть.
Усамітнений, сивий, гінкий, не молю і не кличу —
поминув мені світ і пішов, мов з-під ніг, шкереберть.
Та караюсь тобою. Одною тобою, кохана,
сивиною твоєю, сльозою, крутою, мов сіль.
Ти мій дар піднебесний, моя незагоєна рана,
перший спалах моїх геніально-чутких божевіль.
Бачу, ставши в кутку, насилеш молитви до Бога:
запомож мені, Отче, і визволи сина з ярма,
заки довга моя не урвалась навіки дорога,
заки сина єдиного не поховала тюрма.**

Недовга життєва путь великого українця Миколи Гоголя урвалась 21 лютого 1852 року. Увечері наступного дня прах почесного члена Московського університету перенесли для похоронної відправи до університетської церкви Тетяни Мучениці. Від Нікітських воріт труну несли студенти. Літератор **Євген Феоктистов**, який був серед тих, хто виніс домовину з прахом із будинку, писав **Івану Тургенєву**: «Огромная университетская церковь не вмещала народу... даже ночью приходил народ поклониться ему. Можно сказать, что вся Москва перебивала у гроба». Відомий гравер **Федір Іордан** повідомляв **Олександрю Іванову**: «Стечение народа в продолжение двух дней было невероятно... два дня не было проезда по Никитской улице. Он лежал в сюртуке... с ларовым венком на голове, который при закрытии гроба был снят... Каждый жаждал обогатить себя сим памятником». Згадалося, що під час похорон Шевченка кожний з присутніх поспішав узяти на пам'ять листки з вінків, покладених до його труни...

Москвознавець **Ніна Молева** у книзі «Гоголь в Москве» пише, що московська публіка «несла труну з прахом (Гоголя. – В.М.) сім верст на своїх плечах до університетської церкви, де його відспівуватимуть». Насправді від будинку Талізїна на Нікітському бульварі, де помер Гоголь, до університетської церкви Тетяни Мучениці – приблизно

Фрагмент листа Т. Шевченка до О. Бодяньського від 1 травня 1854 р.

півтори версти. Тож, може йтися лише про дорогу з церкви до Данилового монастиря. Ще журналіст, історик **Микола Берг** (він залишив унікальні спогади про Гоголя, надто цікаві виокремленням українськості письменника, зокрема його прихильності до Бодяньського), який виносив труну з прахом Гоголя з будинку, де він жив, чітко засвідчив: «Из университетской церкви гроб понесли также на руках вплоть до кладбища, в Данилов монастырь, верст шесть-семь». Вже згадана графиня Саліас писала Михайлу Максимовичу: «За гробом пешком шло несметное количество лиц всех сословий... Нить погребения была так велика, что нельзя было видеть конца поезда».

У день похорон Миколи Гоголя його земляк **Осип Бодяньський** писав: «Сегодня схоронили мы Гоголя... Больше ничего не в силах сказать теперь: перо отказывается служить, но не

могу не прибавить еще: такова-то судьба наших русских гениев! Ни один не дожил до старости».

Коли письменник **Григорій Данилевський**, якого Бодяньський познайомив із Гоголем восени 1851 року, попросив **Осипа Максимовича** написати про останні дні життя Гоголя, той відповів 28 лютого 1852 року: «Не скажу, добродию, не скажу! И теперь я хожу, как угорелый, и на лекции по сю пору не соберусь никоим путём. Всё он, один он – в уме и в глазах!.. Нема нашого Рудого Панька больше, дай не буде, пока свет стоять буде».

Данилевський згадував також, що з Бодяньським вони відвідали могилу Гоголя у Даниловому монастирі. Коли Данилевський зібрався в Україну, до Харківської губернії, Бодяньський попросив його заїхати до матері Гоголя: «Чого б вам, із вашого Донця, не проїхати в Полтаву? Побували б у селі Гоголя. Там тепер його мати й сестри. Їм буде приємно почути про нього; ви особисто бачили його восени». Бодяньський визвався дізнатися про шлях на батьківщину Гоголя, попередити про мій заїзд матір і сестер та прислати мені до них листа, а також докладний туди маршрут поштовою дорогою і путівцями. Він дотримав слова.

Нагадаю, що віко Гоголевої домовини поклав його щирий друг і земляк Щепкін; саме його ми бачимо й на першому зображенні (1852 р.) могили письменника в Даниловому монастирі (робота художника **М. Голованова**). Про ці два духовні знаки нам, українцям, треба пам'ятати.

Тарас Шевченко дізнався про смерть Гоголя значно пізніше. У листі до Бодяньського від 1 травня 1854 року просив: «Іди в Симонов монастир і за мене помолися Богу на могилі Гоголя за його праведную душу». Шевченко помилявся щодо монастиря, але це набуло містичного змісту, коли у записній книжці Гоголя за 1841–1845 роки зустрів помітку: «Симонов монастирь». В іншій записній книжці Гоголь перераховував деякі монастирі й церкви «по дороге к Симоновскому». Кобзар наче відчував, що Симонов монастир Гоголеві не чужий.

Майже водночас із Шевченком згадував про Гоголя його друг Максимович. Написавши у квітні 1854 року автобіографію для Біографічного словника професорів і викладачів Московського університету, Михайло Олександрович раптом дописав до неї невеликий «Поманник», на третину присвячений Гоголеві: «Вижу во сне Гоголя, будто пришел ко мне и говорит: послушай какую спую тебе песню! И, ставши среди комнаты, начинает выпевать сквозь зубы, с своими жестами, такие глубокие и сильные звуки, и все crescendo, что я и пробудился от них

М. Щепкін біля могили М. Гоголя в Даниловому монастирі. 1852 р.

с слезами на глазах... А через несколько дней опять вижу Гоголя, в Москве, и с ним все мы за круглым столом в веселой пирушке; и хлопчет он над вазою, готовя напиток, как бывало готовил именинную жженку... Странно: о кончине Гоголя пришла мне весть от сестры моей из Золотоноши, в день его рождения, и в тот день, как хоронила его Москва, здесь хоронил я мою любимую украинку, мать моей нынешней жены».

Коли Щепкін відвідував Данилів монастир, Максимович тужив по Гоголеві, а Бодяньський виконував прохання Шевченка, над могилою письменника вивищувався невисокий дерновий горбок, увінчаний хрестом (очевидно, дерев'яним). У 1880-х роках біля узголів'я з'явилася кам'яна брила, прислана Іваном Аксаковим із Криму (за іншими даними її привезли з Уралу); вона служила «голгофою» високому мідному хрестові. На строгому масивному надгробку з чорного полірованого граніту було викарбовано тексти із Старого завіту. Огорожа на могилі з'явилася аж 1909 року.

Могила М. Гоголя на Новодівочому кладовищі

Готуючи до друку на початку цього століття в російській столиці книгу «Українська душа Москви», я писав:

«У 1931 р. прах Гоголя було перепоховано на Новодівочому кладовищі. Гоголезнавець Ігорь Золотуський твердить, ніби під час цієї церемонії труну пограбували. Відтоді могила Гоголя увінчує офіційний бюст від неіснуючого нині Радянського уряду – на відміну від хреста, який стояв над прахом письменника в Даниловому монастирі. Хочеться вірити, що цю прикрість колись буде виправлено. Наші предки, хоронячи Гоголя, свято виконали його заповіт: «Завещаю не ставить надо мною никакого памятника и не помышлять о таком пустяке, христианина недостойном». Виконаймо цей заповіт і ми».

Слава Богу, до 200-річчя від дня народження письменника на його могилі було таки поставлено хрест із «голгофою» та відтворено колишній надгробок.

Післяслово

У Гоголеві записній книжці за 1846–1850 роки є молитовно-пронизливі слова про саму суть його особистості та творчості: «Боже, дай полюбить еще больше людей. Дай собрать в памяти своей все лучшее в них, припомнить ближе всех ближних и, вдохновившись силой любви, быть в силах изобразить. О, пусть же сама любовь будет мне вдохновением!»

На мій погляд, у Москві наприкінці 1840-х – початку 1850-х років Гоголь не міг надихнутися силою любові, як він того прагнув. Йому смертно бракувало України, щоб «бути в силах зобразити». Засохло коріння, що живило його духовною силою, гостро бракувало материній присутності, живого сонця, що сідаючи кидає лагідний вечірній промінь, і божественної ночі, коли в саду глухо падають в траву яблука, чистого рідного повітря, знайомого з дитинства двору та краєвиду, ніжного дівочого співу від ставка, слов'янських трелів за вікном.

Він якось тихо зізнався: «Моя бедная душа: ей нет здесь приюта». Так, не вистачало притулку, душевного захистку! Ох, як не вистачало! Син і заплакав гірко в останніх словах до матері: «В здоровье моём все ещё чего-то недостаёт, чтобы ему укрепиться. До сих пор не могу приняться за труды, как следует, ни за обычные дела, которые оттого приостановились». І сам за кілька днів до кончини у московському самотності попросив у Бога: «Помилуй меня, грешного. Прости, Господи! Свяжи вновь сатану таинственною силою неисповедимого Креста».

Містично-мудрий Гоголь вважав, що в літературному світі взагалі немає смерті, і ті, що відійшли, втручаються у справи наші і діють разом з нами, як живі. Щодо Гоголя, то це справді так. ■